

Tussen Rijn en Lek 1984 4 : tijdschrift voor de geschiedenis van het gebied tussen Kromme Rijn en Lek

<https://hdl.handle.net/1874/9612>

TUSSEN RIJN EN LEK
TIJDSCHRIFT VOOR DE GESCHIEDENIS VAN HET
GEBIED TUSSEN KROMME RIJN EN LEK

18e jaargang

nummer 4

december 1984

Redactie-commissie

M. Bijleveld-Scholts, Schalkwijk; A. Graafhuis, Utrecht;
L.M.J. de Keyzer, Houten; G. de Nie, Schalkwijk (eind-
redactie); O.J. Wttewaall, 't Goy.

Redactie-adres

Molenpad 3, 3998 KE Schalkwijk, tel. 03409-1580.

Inhoud van dit nummer:

Henk Reinders, Het einde van de Loerikse Molen

Maarten Duyvendak en Yvonne Ramakers, Lokale geschied-
schrijving - een oud ambacht in een nieuw jasje gestoken:
het voorbeeld van Odijk en Werkhoven in de negentiende
eeuw (1).

Anton van Schip, Vuurstenen artefacten uit het
Krommerijngebied.

Secretariaat van de Historische Kring 'Tussen Rijn en Lek'

Tijdelijk: H.M.J. Rossner, Burgweg 4, Odijk, tel.03405-62019.

Lidmaatschap der vereniging, tevens abbonement op dit
tijdschrift: f.25,- per jaar (studenten en scholieren:
f.12,50), over te maken op rekening nr. 32.98.07.498. t.n.v.
de Historische Kring 'Tussen Rijn en Lek', Rabobank Houten
(postrekening nr. 214585).

73 oct 69 65

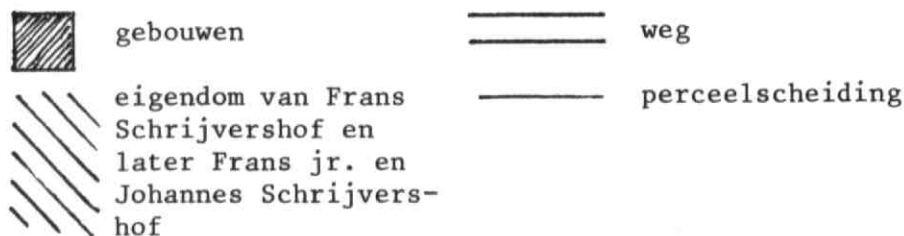
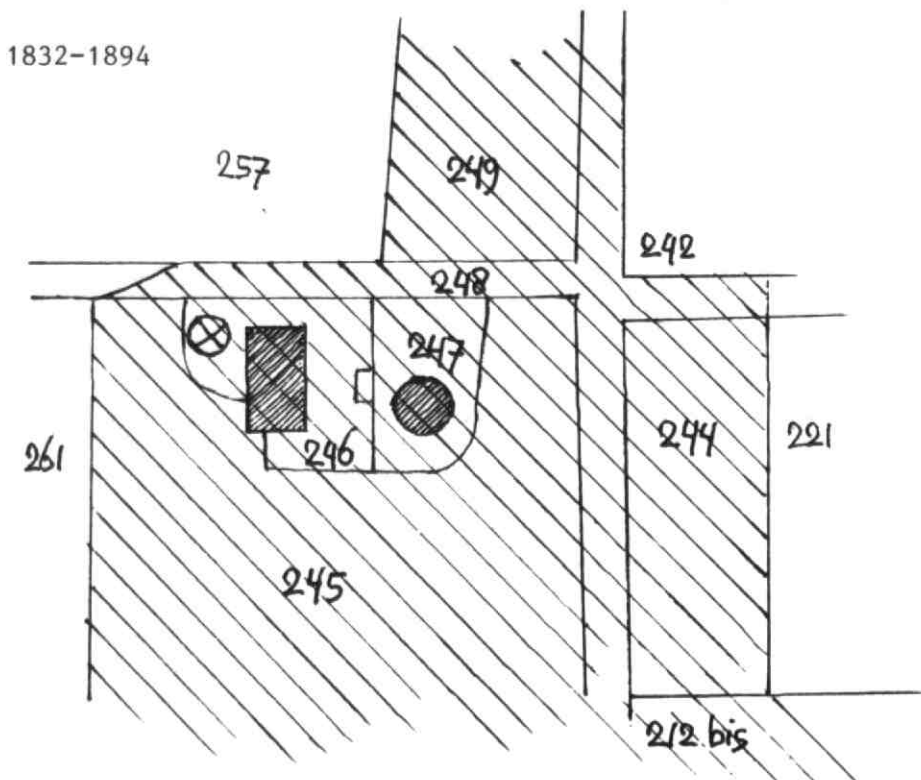
HET EINDE VAN DE LOERIKSE MOLEN

In Tussen Rijn en Lek 3 (1984) eindigde de heer Butterman zijn interessante artikel over de Loerikse molen met een open eind: '...tenzij er nadere informatie beschikbaar komt, onbekend blijven wanneer de geschiedenis van de Loerikse molen eindigt.' Als nieuwsgierig historicus begonnen mijn tenen te kriebelen toen ik dat las. Helaas was het kadaster in Utrecht al dicht, zodat ik tot de volgende morgen heb moeten wachten om te proberen dit einde te traceren. Nu, het bleek mogelijk om een jaartal te geven, maar er kwamen nog wat meer gegevens boven die ik u niet wil onthouden.

Gaan we uit van de situatie in 1832 (1) zoals u die op het eerste kaartje kunt zien, dan zien we de molen op perceel 247 als een cirkel. Dit duidt op een stenen molen, omdat houten molens meestal een vierkant onderstel hebben en het kadaster alleen de vloeromtrek opneemt. Op perceel 246 zien we het molenhuis met een hooiberg ernaast. Vergelijken we de situatie met die op het kaartje van Butterman dan vallen een aantal gelijkenissen en verschillen op (2).

Allereerst dat het kaartje van Butterman precies andersom staat. Het zuiden staat bij deze kaart van Hendrik Verstrale uit 1626 boven. Voor ons gevoel een vreemde zaak omdat wij gewend zijn om het noorden boven te zetten, maar dit is niet meer dan een afspraak. Draait u het kaartje om, dan ziet u dat de noordelijke weg ontbreekt. Op de tekening zien we verder een vierkante houten molen terwijl op de kaart uit 1832 een ronde, vermoedelijk stenen molen is te zien. De houten molen zal waarschijnlijk eind 18e, begin 19e eeuw zijn afgebroken en door een stenen zijn vervangen. Iets soortgelijks heeft zich in Bunnik afgespeeld, waar tot 1804 een houten molen stond die er precies zo uit-

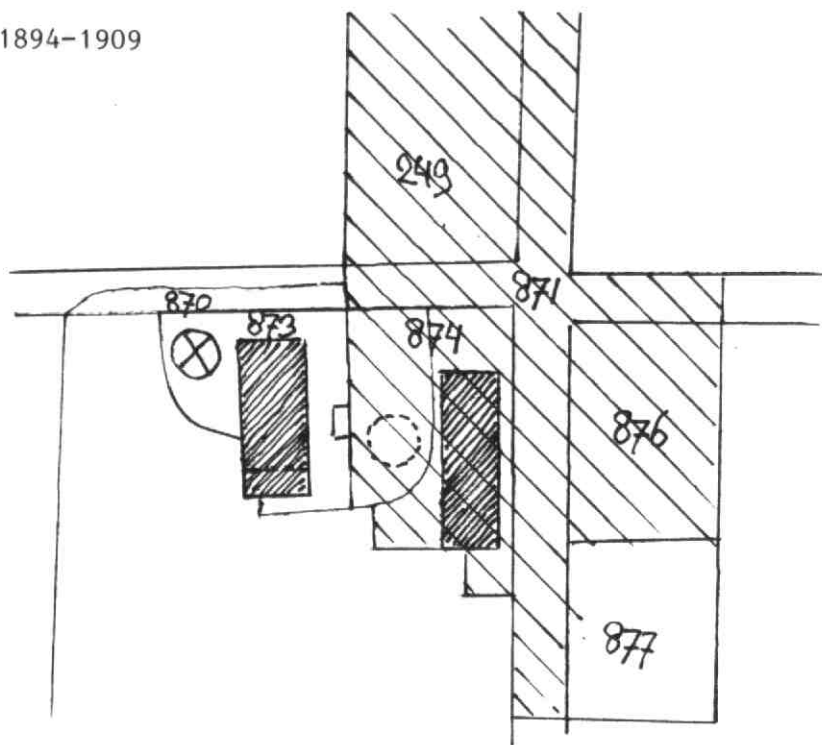
1832-1894

zag als de oude Loerikse molen, en die in 1804 door een stenen is vervangen (3).

Na het overlijden van Frans Schrijvershof sr. (op 30-9-1880) en zijn vrouw Dina Maria de Bie (12-11-1874) komen hun onroerende goederen onder Houten sectie A aan de drie kinderen Johannes, Johanna en Frans jr. Deze Frans was ondertussen zelf al weduwnaar van Johanna van

1894-1909

 eigendom van
 Johannes
 Schrijvershof

 oude situatie

Soest, die een testament had gemaakt en daarin 1/8 van haar bezit had nagelaten aan Anna Schols, de weduwe van Jan van Soest (4). Het onroerend goed bestond uit de percelen 212bis en 244-249, zijnde de Molen op 249, het oude huis op 246, een nieuw huis dat ze vergeten waren aan het kadaster op te geven, ruim 4 ha. land en de wegen die er doorheen liepen met het perceelnummer 248. De percelen 245, 249 en 212bis zijn ongeveer 5x zo lang als op de kaartjes aangegeven.

In 1881 gaan ze over tot deling en scheiding. Johanna

wordt uitgekocht door haar beide broers met f.8000,- die ze in hun geheel als hypotheek moeten opnemen en die tenslotte hun ondergang wordt. Het legaat voor Anna Schols was $\frac{1}{8}$ van Johanna van Soest, die recht had op de helft van de gezamenlijke boedel van Frans en Johanna van Soest, welke weer samen recht hadden op $\frac{1}{3}$ van de erfenis van Frans' ouders. Anna kreeg dus $\frac{1}{48}$ ofwel ongeveer 500 gulden.

Het nieuwe huis waarvan sprake is, is nog maar net klaar. Het is voor het eerst te zien op een hulpkaart van het kadaster uit deze tijd (5). Op het tweede kaartje is het te zien op perceel 874. Het stond aan de andere kant van de molen. In dit nieuwe huis gaat Johannes wonen; Frans jr. blijft in het ouderlijk huis. Voorlopig zetten Frans en Johannes de molen samen voort (en dus niet zoals Butterman stelt alleen Johannes). De molen en de landen komen in een gezamenlijke boedel, die ze stellen op f.26.000,- en waarin ze ieder f.13.000,- hebben. Op deze boedel drukt 50% hypotheek: de f.8.000,- voor zus Johanna en een eerdere f.5.000,-. De verbintenis tussen de twee broers duurt niet lang. Het kan zijn dat het niet boterde, maar gezien de latere ontwikkeling lijkt het me dat de molen aan twee molenaars geen bestaan verschaftte. Nu hadden de twee broers de tijd ook wel tegen. Juist een eeuw geleden kwam de ontwikkeling op gang dat boeren niet meer produceerden voor de lokale markt, maar dat graanland werd omgezet in grasland. Het vlees werd per trein afgevoerd en per trein kwam ook goedkoop graan uit Amerika. De spoorwegen deden goede zaken, de molenaars niet. Een simpel windmolentje in de binnenlanden van Houten had het erg moeilijk. Twee broers kunnen er niet van leven en we zien dan ook dat Frans landbouwer wordt en dat de twee broers besluiten om de boedel te delen. Ze nemen ieder één huis, Frans het oude en Johannes het nieuwe met het omliggende land (6). Ze willen met gesloten beurzen delen waarschijnlijk omdat ze geen van beiden een hogere hypotheek aankunnen, zodat Johannes de molen krijgt en Frans de meerderheid van het land. Maar ook Johannes kan het alleen niet bolwerken op de

Eerste steen van het nieuwe huis van Johannes Schrijvershof. Oudheidkundige verzameling van de gemeente Houten. Foto Otto Wttewaall

molen en in 1899 moet hij zich laten uitkopen door een Utrechtse graanhandelaar, P.F. van Rooyen. Tot zijn dood bleef hij als huurder op zijn eigen molen. Opvallend is dat de waarde van de molen met het omliggende land, in 1880 nog f.13.000,- waard, in 1899 nog slechts f.7.300,- is.

In 1905 gaat de molen weer van de hand, nu nog maar voor f.7.000,-. Uitdrukkelijk is bedongen dat de nieuwe koper de huurder moest 'uithouden'. Die huurder was niet Johannes Schrijvershof, want die is in 1904 overleden. De nieuwe koper was A.G. Verkerk, veehouder uit Werkhoven.

In 1905 is er nog sprake van een molen, als de erven Verkerk in 1911 verkopen niet meer. Jacobus Elberze Jacobszoon, een landbouwer uit Houten, koopt de genoemde percelen die worden beschreven als huis met schuur, erf, tuin, weiland en weg. Geen molen meer. Hij betaalt er nog maar f.4.200,- voor, zodat de molen in die tijd dus al niet meer dan f.2.800,- waard was (7000-4200) (7).

We hebben de periode van afbraak, door Butterman gesteld op 1906-1914, nu dus al teruggebracht tot 1905-1911. Is het mogelijk om binnen deze periode

een precies jaar te noemen? We moeten daarvoor even kijken naar de grondbelasting. Daarin staat dat zolang de eigenaar niet aan het kadaster heeft doorgegeven dat een gebouw is gesloopt, hij er nog grondbelasting over moet betalen. De eigenaar heeft er dus belang bij om veranderingen zo snel mogelijk door te geven. We mogen er dus ook van uitgaan dat er tussen moment van notering en afbraak weinig tijd zat.

In het archief van de hulpkaarten van het kadaster bevindt zich een tekening uit Augustus 1909 waarin de afbraak van de molen is getekend en een vergroting van het oude molenhuis. Op kaartje 2 zijn deze wijzigingen aangegeven. We kunnen dus het einde van de Loerikse molen dateren op begin 1909.

Henk Reinders

Noten

1. Het minuutplan van kadaster, de oorspronkelijke kaart uit 1832. Deze is aanwezig op het kadasterkantoor in Utrecht, maar is niet kosteloos te raadplegen. Vraag op het kadaster dus eerst naar de kosten! Een fotocopie kost er geen kwartje, maar f.3,25. Mede hierdoor heb ik geen fotocopie van de kaartjes gemaakt, maar deze overgetekend. Thuis heb ik ze zelf van schaal 1:2500 2x vergroot. Het kaartje is hierdoor overzichtelijker maar ook minder nauwkeurig geworden. Van de percelen 212bis, 245 en 249 is slechts 1/5 genoteerd.
2. Tussen Rijn en Lek 3 (1984) p.11.
3. Op de Bunnikse molen is de gevelsteen uit 1804 nog aanwezig. Hiervan is een fraaie ets gemaakt door de Bunnikse schilder Johan de Kruijf.
4. Kadaster, kantoor Amersfoort, Register van Overschrijvingen 232 No.21.
5. Veldwerk landmeters op het kadaster hulpkaart Houten No.27.
6. Register van Overschrijvingen 254 No.4.
7. Idem 450 No.43.

LOKALE GESCHIEDSCHRIJVING - EEN OUD AMBACHT IN
EEN NIEUW JASJE GESTOKEN: HET VOORBEELD VAN ODIJK
EN WERKHOVEN IN DE NEGENTIENDE EEUW (1)

Inleiding

Er is de laatste jaren een toenemende belangstelling voor lokale en regionale geschiedenis van de kant van beroepshistorici. Dit nadat het lange tijd een terrein voor de heemkundige amateur is geweest (2). Deze heroriëntering en opwaardering kan niet los worden gezien van de ontwikkeling van de geschiedwetenschap in de richting van de sociale wetenschappen. Het funktioneren van mensen en gróepen van mensen staat hierbij telkens centraal en binnen een beperkte geografische afbakening is onderzoek hiernaar bij uitstek geschikt. De geschiedenis en (andere) sociale wetenschappen zijn dichter naar elkaar toegegroeid. Zo is de invloed van de economische en de demografische wetenschappen op geschiedenis al jarenlang een zichtbaar feit. Sinds een kortere tijd is er ook de structureel-antropologische invloed, waarbij - bijvoorbeeld binnen het gezaghebbende Franse tijdschrift "Annales: Economies, Sociétés, Civilisations" - mentaliteitsaspecten meer aandacht krijgen.

Andersom is er binnen de sociale wetenschappen een grotere belangstelling ontstaan voor historische ontwikkelingen. Lokale en regionale studies kunnen, doordat ook het ruimtelijke element als aandacht voor de geografische gesteldheid meespeelt, een samenwerkingsplaats voor de verschillende wetenschappen worden (3). De genoemd "Annales-school" heeft in het verleden reeds een aantal fraaie regionaal-historische studies opgeleverd. De werken van Goubert en Le Roy Ladurie zijn bekende voorbeelden. Maar ook andere landen kennen min of meer vergelijkbare stromingen. In de Engelse lokale geschiedenis is de "Leicester-school"

al jarenlang actief, met als meest bekende naam W.G. Hoskins. Duitsland kent de "Geschichtliche Landeskunde" en in Nederland heeft de "Wageningse school" zich het gebied van de regionale geschiedenis eigen gemaakt; bekende namen hierbij zijn Slicher van Bath, Van de Woude en Faber (4).

Lokale geschiedenis, zoals wij dat gebruiken, zou omschreven kunnen worden als een wetenschappelijke poging om integrale geschiedenis te bedrijven, te formuleren als het bijeenbrengen en onderling verklaren van zoveel mogelijk aspecten van het leven van mannen en vrouwen op mikro-niveau. Dus het bij elkaar brengen van economische, politieke, sociale, kulturele, religieuze en andere facetten van het bestaan. Daarbij wordt een verband gelegd tussen de maatschappelijke structuren en de ervaringswereld van gewone mensen en hun handelen. Via het onderzoek op mikroniveau is het mogelijk het (nationale) geschiedbeeld te korrigeren en met een andersoortig geschiedbeeld aan te vullen. Zo kunnen gegevens over de agrarische structuurverandering in de negentiende eeuw en de betekenis hiervan voor het leven van de gemiddelde dorpling dienen als een stukje van de legpuzzel dat het beeld completer maakt. Bovendien biedt de lokale geschiedenis mogelijkheden om de geschiedenis terug te brengen naar de mensen die haar gemaakt hebben. Het blijkt dat er minder geschiedschrijving heeft plaatsgevonden over het Nederlandse platteland en zijn bevolking, dan over de stad, terwijl de eerste toch minstens even interessant is.

Tenslotte biedt de verscheidenheid aan bronnen die ter beschikking staan en de verschillende methodes die gehanteerd kunnen worden de onderzoek(st)er een brede oriëntatie - binnen het (universitaire) geschiedenisonderwijs - op wat historisch onderzoek kan inhouden.

Opzet en doel van het onderzoek

In 1980/81 deden wij, begeleid door drs. G. Trienekens van de afdeling economische en sociale geschiedenis te Utrecht, met in totaal negen studenten een onderzoek naar het Kromme Rijn-gebied en de dorpen Odijk en Werkhoven in het bijzonder. Deze twee dorpen waren gekozen wegens hun geïnterpreteerd gemeente-archief. De opzet was om in enkele maanden "greep" te krijgen op de globale ontwikkeling tussen 1800-1920. Bij dit "basisdorpsonderzoek" werden zaken bekeken als: de geografische ligging, de bevolkingsstructuur en -ontwikkeling, de bestaansmiddelen, de agrarische ontwikkeling en de spreiding van diensten en nijverheid, de samenstelling van de élites, en de religieuze stromingen. Zoveel mogelijk werden "harde cijfers", per jaar, verzameld. Voor een aantal jaren werd de bevolking ingedeeld, gestratificeerd, naar beroep, inkomenshoogte of vermogensomvang en naar grootte van het huishouden. In deze peiljaren maakten we doorsnedes in de ontwikkeling waarbij we de twee dorpen gedetailleerd konden vergelijken en de verandering in de tijd ertussen konden konstateren. We vergeleken de nu zichtbaar geworden globale ontwikkeling met meer theoretische literatuur (5) en kozen twee problemen voor verder onderzoek.

Gezocht werd naar verbanden tussen sociale ge-laagdheid en ontwikkeling van inkomens, en de economische en demografische ontwikkeling in het algemeen (6). Een nieuwe invalshoek werd geëxploiteerd doordat we veel van de informatie via huishoudens (dus van personen op naam) uit de dorpen verzamelden. Daarbij werd getracht het doel van integrale geschiedenis - "histoire totale" - nog dichter te benaderen, door via deze huishoudens mentaliteiten mede onderwerp van onderzoek te maken. Immers, zowel de omvang en samenstelling als de functie van het huishouden zijn produkten van demografische, economische, sociale en ideologische ontwikkelingen. De bedoeling was om op

deze wijze te komen tot uitspraken over de "kwaliteit van het bestaan". Dit begrip omschreven we aan de hand van de eerder genoemde theoretische literatuur en na enige interne brainstorming als enerzijds de levensverwachting van een bepaalde sociale groep, bijvoorbeeld ten aanzien van de toegang tot cultuur en maatschappelijk aanzien, en anderzijds als de mate waarin deze verwachtingen of verlangens werden gerealiseerd.

Enkele bronnen en methoden van onderzoek

Zoals gezegd zijn de bronnen voor lokaal onderzoek zeer gevarieerd. We zullen er hier slechts enkele kunnen bespreken (7). Een belangrijke bron vormen de gemeentelijke en provinciale verslagen. Deze geven een globaal beeld van de toestand in de gemeenten in het betreffende jaar. Hier zijn ook veel exacte gegevens te vinden over de bevolking en haar middelen van bestaan. Zo ontstond inzicht in de grondsoorten, de afstanden tot de markten, de agrarische opbrengsten en kregen we overzicht van de marktprijzen. Aanvullingen hierop haalden we uit de "uitgaande stukken" van het toenmalige gemeentebestuur, de veestellingen, en de registers over geboorte, sterfte, huwelijken, dienstboden en migratie. Deze demografische gegevens konden we bij de volkstellingen controleren en aanvullen voor wat betreft de beroepen. Dat de 19e-eeuwse bevolkingsadministratie wel enige controle nodig heeft, blijkt uit het klagen van de gemeentesekretaris over het "niet bij te houden" komen en gaan van dienstboden, boerenknechten en -meiden. Na de volkstelling van 1869 werd het bevolkingsaantal van Odijk dan ook met maar liefst 10% herzien.

Om tot een inzicht te komen in de verdeling tussen arm en rijk in de dorpen, werd een stratifikatie gemaakt. Op verschillende manieren kan zo'n stratifikatie tot stand komen, zoals een indeling op basis van de positie van de arbeid; het wel of niet beschikken over eigen en andermans arbeidskracht of via

het wel of niet in bezit hebben van produktie-middelen als land en vee. Andere indelingen kunnen gebaseerd zijn op de lijsten met schoolgeldbijdragen (men betaalde naar draagkracht); het wel of niet kiesgerechtigd zijn; het wel of niet bedeed worden. Zelfs de plaats in de kerk kan een goede indikatie zijn (8) om tot een klasse- of standenindeling te komen. In Odijk en Werkhoven werd gebruik gemaakt van belastinggegevens, n.l. de kohieren van de Hoofdelijke Omslag. Hiermee kunnen ook inkomensverschillen opgespoord worden binnen eenzelfde beroepsgroep. Deze kunnen weer worden verbonden - en daardoor misschien verklaard - met huishoudensgrootte en bedrijfsomvang en ook met het type bedrijf zoals een veeteelt- of een akkerbouwbedrijf.

De hoofdelijke omslag was een jaarlijks terugkerende belasting om de dekking van de gemeentelijke uitgaven sluitend te maken. Het totale bedrag werd via een vast te stellen sleutel over de huishoudens in het dorp verdeeld. Bij de vaststelling werd rekening gehouden met het geschatte inkomen en vaak ook met de individuele omstandigheden. De (belasting-) "Zetters" deelden vervolgens de huishoudens in over de verschillende schalen. Ondanks deze differentiatie bleek 20 tot 40 percent van de bevolking niet in staat ook maar iets te betalen. De groep van armsten kan met behulp van armenzorglijsten verder worden onderverdeeld in tijdelijk of voortdurend ondersteunden. De gegevens hiervoor moeten dan wel eerst samengesteld worden uit de jaarlijkse opgaven die zowel de gemeentelijke als de kerkelijke armenbesturen gaven over de zorg voor armen en wezen.

Andere bronnen die werden gebruikt leidden tot meer kwalitatieve gegevens. Dagboeken en streekromans kunnen een waardevolle bron vormen (9); het probleem hierbij was echter de interpretatie en vooral de betrouwbaarheid. Kun je aan dit bronnenmateriaal meer waarde toekennen dan alleen die van een "sfeervolle omlijsting"? Onmiskienbaar wijzen ze op normen en gebruiken in een gebied. Zo werden we gewezen op het

belang van honden als trekkracht voor een kleine kar. Via de hondenbelasting stuitten we toen op een reeks van lieden met een nevenverdienste, die zo'n kar gebruikten als vervoermiddel voor hun koopwaar.

De bron waar alle vorsers naar familie- en stambomen mee werken kan bij lokaal onderzoek ook van nut zijn: de huwelijksregisters. Het bekijken wie met wie getrouwd is, op welke leeftijd, welk beroep zij en de wederzijdse ouders hadden en of deze lasten bij het huwelijk van de jongere generatie nog in leven waren, geeft inzicht in de mate waarin de mensen (groepen, religieuze stromingen, klassen) door elkaar heen leefden, hoe vrij de partnerkeuze was en hoe gesloten de verschillende maatschappelijke groepen zich gedroegen.

Een zeer kwantitatieve bron die uitermate geschikt is om kwalitatieve uitspraken te doen, zijn de lijsten met aantallen ziektegevallen en doodsoorzaken. Geen opwekkende lektuur, maar het geeft een duidelijk beeld van één aspekt van de bestaanskwaliteit. Als hiernaast de sterftcijfers bekeken worden, kunnen ook uitspraken gedaan worden over de verhouding tussen de gezondheidstoestand en sociaal-ekonomische omstandigheden. Vooral epidemieën en zuigelingen- en kindersterfte zijn hierbij van belang. De genoemde lijsten zijn voor vele jaren gepubliceerd in de provinciale verslagen.

Huishoudens op naam

Tijdens de twee diepteonderzoeken zijn voor een aantal peiljaren (1829-1861-1890 en 1910) alle huishoudens uit beide dorpen op kaart gezet. Hiervoor werd een speciaal voor dit doel ontworpen kaart gebruikt (zie bijlage 1). De samenstelling van de huishoudens werd verkregen via de volkstellingen en de vernieuwde bevolkingsregisters in de andere jaren. Bij de start van een nieuw boek van het bevolkingsregister werden alle gegevens van alle huishoudens, alfabetisch geordend, vooraan in het nieuwe boek

volgnr:		Huishoudens in			Peiljaar:	
Plaats:						
Naam + voorl. hh				grootte ha	Pacht/eigend.	cat.
Bedrijf						
indeling	betreffend	grondslag	cat.	Veebezit		
	hh					
MarX.kl	no			Patent		
	no					
Inkomen	hh			Kiesrecht		
	no					
	no					
Vermogen	hh			Bedeling		
	no					
	no					
K.kb	hh			Functies		
	no					
	no					
Pers.Bel	hh			Opmerk.		
	no					
	no					

volgnr:		Huishoudens in			Peiljaar:	
Plaats:						
Adres				Ligging		
				Kwal.woning		
Naam hh				Voorn.+ vl		
Geboorteplaats				Leeftijd		
Burg, staat		Ongeh / geh. /wed.		Huwelijkslft		
Godsdienst						
Beroep				Klasse 1889		
Leden:						
Naam	Voornaam + vl.	Lft	Beroep	Kl '89	Relatie tot hh	
1						
2						
3						
4						
5						
6						
7						
8						
9						
10						
11						
12						

geschreven. Een waardevolle momentopname voor de betrokken onderzoek(st)er.

Uit vele andere bronnen werden gegevens gehaald over het beroep, inkomen, grond- en veebezit en de religie. Op deze wijze werd een heel overzicht van alle inwoners van de dorpen in die jaren verkregen: ondanks vrij veel vertrekkers waren de meeste personen gedurende meerdere doorsnedejaren te volgen. Hele families van boeren, land-, steen- en fabrieksarbeiders, schippers en kruideniers kwamen zo bijna weer tot leven.

In het basisonderzoek was reeds vastgesteld dat rond 1850 een verandering in de huishoudensomvang optrad. Vóór 1850 was de gemiddelde omvang 7,4 in Odijk en 5,7 in Werkhoven, wat erg hoog is. Na die datum daalden deze cijfers tot respectievelijk 5,1 en 5,2. Was dit een gevolg van een wijziging in de huishoudensstructuur of in het huwelijks- en voortplantingspatroon? We besloten dit in een eerste diepteonderzoek verder te bekijken. Het hoge cijfer voor Odijk liet zich snel verklaren. In 1829 woonden in Odijk op huisnummer 58 maar liefst 26 personen, meerdere volwassenen, meerdere mensen met een verschillend beroep, eigenlijk meerdere gezinnen. Na aanbouw van een aantal woningen langs de weg naar Driebergen was deze extreme situatie verdwenen. We hadden hier dus waarschijnlijk te doen met een verschijnsel van woningnood, of, zo men wil, van overbevolking (10).

De algemene daling die werd gevonden in de omvang van de huishoudens was enerzijds te verklaren als gevolg van de slechte conjunctuur van de jaren '50: men huwde later, met als gevolg minder kinderen per huishouden, en de kindersterfte nam toe (11). Bovendien werd minder inwonend personeel per huishouden gevonden, wat een aanduiding was voor veranderende arbeidsverhoudingen: het paternalistisch karakter ervan brokkelde af om plaats te maken voor een meer verzakelijkte organisatie van de arbeid. Dit proces was aan het einde van de negentiende eeuw nog lang

niet afgerond in het Kromme Rijn-gebied.

Een tweede diepte-onderzoek vond plaats om de sociale gevolgen op te sporen van de structurele veranderingen die zich rond 1900 in dit gebied voordeden. In de crisisjaren valt tussen 1880 en 1896 een verschuiving van akkerbouw naar veeteelt te konstateren; daarna een tijdelijke terugkeer naar de graanbouw. Niet goed verklaarbaar bleef waarom de boeren zo laat reageerden (pas in de jaren na de eerste wereldoorlog krijgt deze streek haar huidige groene uiterlijk). Een mogelijke verklaring voor deze reactie zou kunnen zijn dat men vertrouwde op de terugkeer van de vroegere welvaart ten opzichte van andere streken. Dit laatste lijkt de agrarische ontwikkeling in dit gebied op langere termijn beheerst te hebben. Van modernisering was pas laat sprake; waarschijnlijk was de wet van de remmende voorsprong van toepassing.

Sprekender waren de vele andere (kleinere) verschuivingen zoals de achteruitgang van de middenstand; maar die konden we niet in verband brengen met de structuurwijziging van de streek zelf. Geheel Nederland onderging begin deze eeuw dergelijke grote economische veranderingen in samenhang met de industrialisatie. Er lijkt sprake te zijn van een toename van externe factoren die de economische structuur van de beide dorpen, met name in hun toeleverende en consumptieve functies, langzamerhand blijvend beïnvloedden.

Bespiegeling

We hebben geen dorpsonderzoek gedaan in de enge zin van het woord. Regelmatig konden we twee buurtdorpen vergelijken en binnen het grotere kader van het Kromme Rijn-gebied en de provincie Utrecht plaatsen. Toch voorkwam dit niet in alle gevallen het zich blind staren op de bijzonderheden van elk dorp apart. We hebben veel kwantitatief materiaal verzameld en vulden met gemak honderden pagina's met cijfers in

het eindverslag. Bij het vaak arbeidsintensieve en gedetailleerde turfwerk zijn enkele opmerkingen te maken.

Een vraagteken dient te staan achter de waarde van de op deze getallen gebaseerde uitspraken. De door een gemeentesekretaris gemaakte fouten zijn bij lokaal onderzoek misschien wel te achterhalen, maar de afzonderlijke getallen blijven vaak zó klein dat er bijna geen statistisch verantwoorde uitspraken mogelijk zijn. Echter, omdat in ons onderzoek het gehele gebied als achtergrond funktioneerde, waren ontwikkelingen in de cijferreeksen ook per dorp te waarderen.

Wil men onderzoek doen naar de ontwikkeling van een heel dorp, dan is het belangrijk om bij de raadpleging van de bronnen zich van te voren te realiseren, welke gegevens men uit deze bronnen wil verzamelen: gegevens over individuen (op naam gerangschikt) of meer algemene gegevens over de beroeps- of inkomensstructuur. Deze laatste zijn wèl af te lezen uit het totaal van de individuele gegevens - wanneer deze op kaart verzameld zijn -, maar andersom is dit niet meer mogelijk, zonder de bronnen opnieuw te raadplegen. Algemener gegevens zijn vaak door hogere dan dorpsoverheden reeds in het verleden verzameld en in overzichtelijke lijsten gepubliceerd, en hoeven niet, dan bij uitzondering, in een archief te worden opgezocht.

Tot slot willen we nog op een aantal bronnen wijzen die bij ons eigen onderzoek niet gebruikt zijn. In de inventarislijsten van de Gemeentearchieven is natuurlijk veel te vinden, maar dit betekent niet dat er elders geen bruikbaar materiaal over het dorp aanwezig is (12).

Een meestal elders aanwezige bron is het kadaster. Dit is het rond 1830 aangelegde overzicht van grondgebruik en grondeigendom. Met name de beschrijving van het eerste jaar is zeer gedetailleerd en vormt een uitzonderlijk goede bron. De optredende veranderingen zijn steeds bijgehouden en zijn met voldoende geduld van de zijde van de onderzoek(st)er goed te volgen (13).

Bij overlijden en bij gedwongen verkoop van woningen zijn regelmatig boedelbeschrijvingen gemaakt. Deze inventarislijsten zijn terug te vinden in de notariële archieven. Ze kunnen veel informatie opleveren over de materiële kant van het dagelijks leven en als indicator dienen voor bepaalde mentaliteitsveranderingen.

In de kerkelijke archieven zijn naast gegevens over inkomsten en uitgaven, verpachting van kerkbanken en graven, soms ook kwalitatieve bronnen te vinden over normen en waarden. Met name de memoriaalboeken zijn hierbij van betekenis, waarin de dorpsgeestelijke soms dagelijks zijn aantekeningen maakte.

Voor meer recente perioden zijn interviews een grote bron van informatie voor met name belevingsaspecten op het niveau van het dagelijks leven (14). Een projectgroep van vrouwengeschiedenis is na ons doorgestaan met lokaal onderzoek in het Kromme Rijngebied. Hierbij stonden gesprekken met vrouwen centraal.

Besluit

Ons onderzoek, gericht op integrale bestudering van het verleden, was pretentief: vanwege de beperkte tijd en menskracht en vanwege het nog beperkte theoretische kader. Maar juist dit laatste heeft verschillenden van ons aangezet tot het verder bestuderen van en denken over theorieën en methoden van lokale en integrale geschiedschrijving. Daarnaast heeft ons concrete onderzoek in het Kromme Rijngebied tot verschillende verrassende en interessante resultaten geleid. De kennis over de agrarische en sociale veranderingen op zowel huishoudens- en bedrijfs- als plaatselijk niveau gedurende de vorige eeuw en de eerste jaren van deze eeuw in de Nederlandse rivierkleigebieden is hiermee tevens bescheiden aangevuld.

Maarten Duyvendak
Yvonne Ramakers
Instituut voor Geschiedenis,
R.U. Utrecht

Noten

1. Een eerdere versie van dit artikel verscheen in het tijdschrift *Aanzet* 2 (1983).
 2. Zie hiervoor bijvoorbeeld: Groniek 76 (1982), en de recensie hiervan in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 33 (1984) p.114-117.
 3. Zie het themanummer 'Historiserende anthropologie in Nederland' in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 18 (1980).
 4. We kunnen slechts enkele voorbeelden noemen:

M. Spufford, *Contrasting communities*. Leicester 1974.

E. Le Roy Ladurie, *Montaillou, village occitan de 1294-1324*. Paris 1975. (Recentelijk vertaald in het Nederlands).

W.G. Hoskins, *The midland Peasant. The economic and social history of a Leicestershire village*. London 1957.

D. Hey (ed.), *An English rural community. Myddle under the Tudors and Stuarts*. London 1981.

R. Braun, *Industrialisierung und Volksleben. Die Veränderungen der Lebensformen in einem ländlichen Industriegebiet*. Zürich 1965.

P. Steinbach, *Industrialisierung und Sozialsystem im Fürstentum Lippe*. Berlin 1976.

J.W. Cole en E.R. Wolf, *The hidden frontier. Ecology and Ethnicity in an Alpine Valley*. New York 1974.
- Algemene introductie:
- P. Goubert, 'Local History' in: *Daedalus* 100 (1971) p.113-127.
- A. Rogers, *Approaches to Local History*. London 1977.
- P. Fried, *Problemen und Methoden der Landesgeschichte*. Darmstadt 1978.
- Voor Nederland:
- B. Slicher van Bath, *Een samenleving onder spanning: geschiedenis van het platteland in Overijssel*. Assen 1957.
- J.A. Faber, *Drie eeuwen Friesland. Economische en sociale ontwikkelingen van 1500-1800*. Leeuwarden 1973.
- A.M. v.d. Woude, *Het Noorderkwartier. Een regionaal-*

historisch onderzoek in de demografische en economische geschiedenis. Wageningen 1972.

5. H. de Haan, 'Het huishouden in Nederlands verleden' in: Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis 17 (1980) p.45-78. (Met uitgebreide literatuuropgaven)

E. Kloek, Gezinshistorici over vrouwen. Amsterdam 1981.

6. J. Romein, 'Integrale geschiedschrijving' in: J. Romein, Historische lijnen en patronen. Amsterdam 1976 p.536-551.

7. Een oude, maar uitgebreide bespreking van bronnen is te vinden in W.J. Alberts en A.G. van der Steur, Handleiding voor de beoefening van lokale en regionale geschiedenis. Bussum 1968. (Recentelijk opnieuw bewerkt en uitgegeven.) Bij de afdeling Economische en Sociale Geschiedenis van de Rijks Universiteit Utrecht wordt op het moment gewerkt aan een boek over de theoretische en methodische mogelijkheden en problemen bij lokale en regionale geschiedschrijving. In dit boek worden zowel de ervaringen van het onderzoek in het Kromme Rijn gebied als die in de Meierij van Den Bosch verwerkt.

8. Zie J. Lucassen en G. Trienekens, 'Om de plaats in de kerk' in: Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis 11 (1978) p.239-304.

9. M.J. De Vrijer-Struis, Dertig jaar Domineesche. Herinneringen en vertellingen z.p. en j., en verschillende romans van Herman de Man.

10. Een andere verklaring zou kunnen zijn dat een heel huizenblok, - met meerdere voordeuren dus - een deel van een straat in feite één huisnummer had, zoals dat met name in vroegere periodes wel vaker voorkwam, met soms een nadere aanduiding via de letters van het alfabet. Bijvoorbeeld: 45a, 45b, 45c, 45d, 45e, etc.

11. Zie verder: Y. Ramakers en H. Lammers, 'De inwoners van Odijk en Werkhoven in de eerste helft van de negentiende eeuw' in: Tussen Rijn en Lek 16 (1982) 3 p.18 e.v. (In dit artikel werd per abuis Werkhoven genoemd waar het Odijk betrof met betrekking tot het aantal bewoners van huisnummer 58.)

12. Voor wat er zoal aan archieven bestaat en wat deze herbergen zijn verschillende handleidingen. Bijv. W.J.

Formsma en B. van 't Hoff, Repertorium van inventarissen van Nederlandse archieven. Groningen 1965. En: W.J. Formsma en F.J. Ketelaar, Gids voor de Nederlandse archieven. Bussum 1975.

13. Een voorbeeld van kadasteronderzoek: A.D. Kakebeeke, 'Reconstructie van de agrarisch-ambachtelijke situatie onzer dorpen uit kadastrale bescheiden' in: Brabants Heem 19 (1967).

14. Er bestaan verschillende goede handleidingen voor het afnemen en verwerken van interviews ten behoeve van historisch onderzoek. Recentelijk is verschenen: Mondelinge Geschiedenis. Over theorie en praktijk van het gebruik van mondelinge bronnen, red. M. du Bois en T. Wagemakers. Amsterdam 1983. Ook Groniek heeft hier een themanummer aan gewijd: Groniek 65 (1979).

VOURSTENEN ARTEFACTEN UIT HET KROMMERIJNGEBIED

Tijdens veldonderzoek worden door onze werkgroep ook af en toe fragmenten vuursteen gevonden. Omdat uit het gebied tussen Kromme Rijn en Lek geen steentijdbewoning bekend is, zijn we geneigd om ze als 'niet belangrijk' te negeren.

Vuursteen, ook wel silex genoemd, is ontstaan door ophoping van SiO_2 in sedimentslagen van gestorven organismen. Een bekende vindplaats van vuursteen is b.v. de mergel in het plateau van Margraten in Limburg, waar in de mergel duidelijk één of meerdere lagen van grillig gevormde grijs-zwarte knollen silex met witte korst aan te wijzen zijn. In de steentijd werden deze lagen in mijnbouw ontgonnen. Grote bekendheid genieten in dit verband de mijnschachten die een aantal jaren geleden te St. Geertruid ontdekt zijn. De steentijdmens gebruikte de silexknollen om er gereedschappen: pijlspitsen, klingen, vuistbijlen en schrabbers, van te maken.

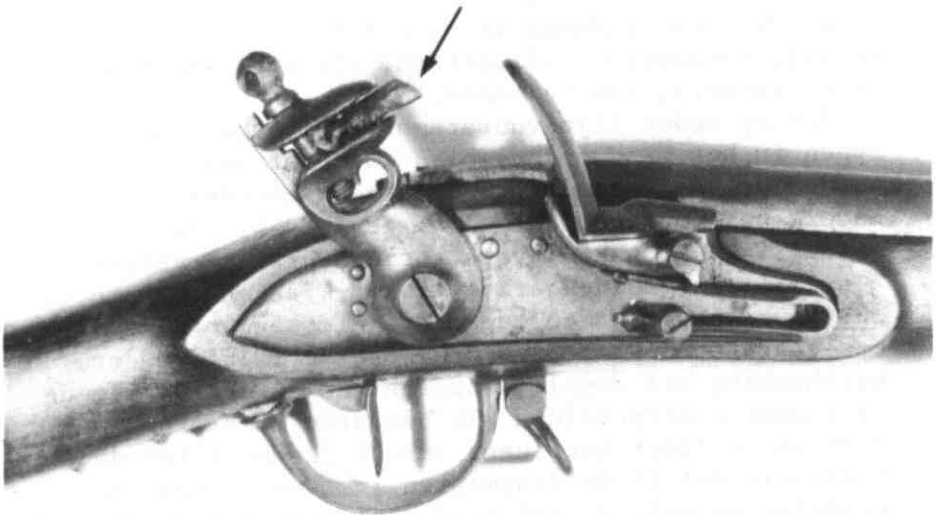
Tot op heden zijn vuurstenen werktuigen van deze typen in het Krommerijng gebied nog niet gevonden. Er worden wel eens scherven vuursteen gevonden die, bij nadere bestudering, duidelijk gevormd blijken door natuurlijke oorzaken: vorst of natuurlijke vergruizing.

Bij het veldonderzoek kwam ik af en toe echter ook stukjes vuursteen tegen die niets weghadden van een vuurstenen werktuig, maar waarop ik bij nadere beschouwing wel degelijk sporen van bewerking meende te kunnen onderscheiden. Ik bewaarde ze daarom maar. Toen ik ze later weer eens bekeek, kwam ik tot de conclusie dat ik de fragmenten in twee groepen kon verdelen en wel: a) een type dat rechthoekig van vorm was met afgeschuinde kanten, waarvan de oorspronkelijk scherpe zijden bot waren geworden door fijne radiale afslagen en b) min of meer ronde brokjes silex die ook fijne radiale afslagen vertoonden.

De heer L. de Keyzer maakte me erop attent dat

het eerste type inderdaad een artefact was. Hij vertelde me dat fragmenten van dit type vroeger gebruikt werden als vuursteen bij een bepaald type geweer. Zoals de naam 'vuursteen' al zegt, heeft silex de eigenschap om, wanneer het op de juiste wijze langs staal geschampt wordt, vonken te slaan. Onderstaande figuur (figuur 1) geeft een idee van de wijze waarop dit verschijnsel toegepast werd om de lading van een geweer te laten ontbranden.

Aanvankelijk was ik geneigd om het tweede type, gezien het feit dat het ook fijne radiale afslagen vertoonde, hetzelfde gebruiksdoel toe te schrijven. Tegen deze wijze van gebruiken pleitte echter de vorm, die het bijna onmogelijk maakte om dit type in de haan van een geweer te klemmen. Op een bepaald moment viel het me op dat één van de stukjes vuursteen zeer duidelijke roestsporen

1. Het pijltje geeft de plaats van het vuursteentje aan. Foto Otto Wttewaall.

vertoonde. Op zichzelf behoeft dat geen bijzonder verschijnsel te zijn omdat b.v. steenfragmenten die door ploeg, spade of frees geraakt zijn, na verloop van tijd plaatselijk soortgelijke roestsporen gaan vertonen. Wat me opviel aan dit stukje vuursteen was dat de roestsporen alleen op de scherpe kanten voorkwamen. Ik leidde daaruit af dat dit stukje ook gebruikt was om vonken uit staal te slaan. Als bij ingeving viel me in dat de enig mogelijke toepassing van fragmenten van dit tweede type zou kunnen zijn: als vuursteen in een tondeldoos.

Het toeval wil dat ik al jarenlang - maar op zijn elfendertigst - probeer te achterhalen hoe een tondeldoos werd gebruikt en hoe de vuursteen daarvoor er wel uit mocht zien. Een van mijn kennissen heeft wel een tondeldoos, echter zonder steen. En nu had ik ineens twee voorbeelden ervan in handen!

2. Tondeldoos, vuurslag en vuursteentje.
Foto Otto Wttewaall.

Ook de werking van een tondeldoos berust op het feit dat een stukje silex uit een stukje staal gloeiende splinters slaat. Deze vonkjes vallen echter niet op buskruit, maar op het tondel (weefsel van de tondelzwam, of gegloeid katoen of linnen) dat daarop ontbrandt of gaat gloeien. Figuur 2 geeft een idee van tondeldoos, staal en vuursteen.

Ik vermoed dat de leden van onze werkgroep, nu ze weten dat er ook on ons gebied vuurstenen artefacten - zij het niet paleolithisch - gevonden kunnen worden, ieder stukje vuursteen dat ze voortaan tegen zullen komen, met andere ogen zullen bekijken.

Namens de Archeologische Werkgroep,
Anton van Schip